

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ АУТОХТОНИХ
КУЛТОВА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ДАЛМАЦИЈИ
И ПРОБЛЕМ УБИКАЦИЈЕ АНТИЧКЕ
ТЕРМИДАВЕ¹

CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF
AUTOCHTHONOUS CULTS IN SOUTHEAST
DALMATIA AND THE PROBLEM OF LOCATING
THE ANCIENT THERMIDAVA¹

Јелена Љ. Цвијетић
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење археологије
cvijeticjelena@gmail.com

UDK 904“652“(497.5)

Апстракт: Аутор се у раду бави сагледавањем неких аспеката омиљених домородачких божанстава у југоисточном дијелу провинције Далмације, која су се кроз тзв. interpretatio Romana синкретизовала са званичним божанствима грчко-римског пантеона, преуевши њихову иконографију и имена. Посебна пажња је усмјерена на поједине обичаје из фунерарне праксе, помоћу којих се може створити јаснија слика о есхатолошким вјеровањима локалног становништва у предримском и римском добу. Обухваћене су представе култног карактера, као и епиграфски материјал са територије Црне Горе и југозападне Србије, који не само што даје могућност за ближе сагледавање религије становника југоисточне Далмације већ доприноси рјешавању проблема убикације појединих насеља у овим областима, која се тек успутно помињу у историјским изворима.

Кључне ријечи: култови, interpretatio Romana, представе, епиграфски споменици, топоними, Термидава, провинција Далмација.

Abstract: The paper deals with the analysis of some of the favourite aspects of indigenous deities in the southeast of the province of Dalmatia, which, through the so-called interpretatio Romana, was syncretized with the official cults of the Graeco-Roman pantheon, thereby taking over their iconography and names. Special attention is focused on the individual customs of funerary practices, by which it is possible to create a clearer picture of the eschatological beliefs of indigenous people in pre-Roman and Roman times. The paper deals with the representations of the cult character and epigraphic material from Montenegro and south-western Serbia, which provides an opportunity not only for a closer understanding of religion of the Southeast of Dalmatia, but also contributes to solving the problem of locating specific settlements on this territory, which is only mentioned in passing in history sources.

Key words: Cults, interpretatio Romana, representations, epigraphic monuments, toponyms, Thermidava, province of Dalmatia.

¹ Чланак представља резултат рада у оквиру пројекта *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (бр. 177007), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ The article is a result of the project *Romanization, Urbanization and Transformation of urban centres of civil, military and residential character in the Roman provinces in the territory of Serbia* (no. 177007), funded by The Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

Мало је литерарних извора који говоре о вјеровањима Илира у предримском добу, попут Псеудоскимнове *Периегезе* или Фестових и Сервијевих редова о обичају жртвовања коња њих-овим боговима.²

Ни сами Илири нису оставили много трагова у том смислу, с обзиром да су култне и умјетничке манифестације само понекад изражавали на ликовним представама. Фигурални прикази религиозне тематике су ријетки, те нам се стога посебно значајним чине представе на бронзаним и сребрним плочицама са некрополе Веље ледине код Гостиља, које су према положају у гробу протумачене као апликације за појас.

Од неколико налаза тог типа, издавајемо двије рељефне плочице и то због тематике представа на њима, препуне мистичних симбола.

Посебно је интересантна представа на трапезоидној сребрној плочици из гроба бр. 30 (Basler 1969, 9, Т. XXXIII), чији централни мотив чини копље пободено у земљу, поред кога су, на обје стране, приказане змије и по један делфин. На врху копља се налази Медуза, а поред ње су полумјесеци са птицом, шљемови, главе грифона и других фантастичних бића. Изнад поља је седам срцоликих привезака, а цијела представа је уоквирена мотивом ужета (сл. 1).³

Нашу пажњу привлачи централни мотив, односно копље пободено у земљу, с обзиром да је овај обичај констатован на истој некрополи, у гробовима илирских ратника, датованим у III и II вијек п.н.е. (Basler 1969, гробови 97 и 125; Гарашанин 1967, 136–138; Марковић 2006, 35, 303, 304).

Пракса побијања копља и ножа у гробовима, позната и код Јапода (Marić 1968, 55–57), забиљежена је у фунерарним обичајима домородачког становништва

² Pseudo-Skymnos, *Periegesis*, 422-455, u C. Müller, *Geographi Graeci minores*, Vol. I. Paris 1885, 214; Сервије о обичају жртвовања коња код Илира (Servius I, 12).

³ Иако су сасвим уочљиви грчки утицаји у орнаментацији, несумњиво је да су плочице везане за илирско занатство и култ (Basler 1969, 9), што показују слични налази са територије Јапода, иако знатно примитивније израде (Ljubić 1889, 137). О представама са територије Јапода в. Kukoč 2008.

There are a few literary sources on the beliefs of the Illyrians in Roman times, such as Pseudo-Scymnus *Periegesis*, or Festo and Servius classes of horse sacrifice customs to their gods.²

The Illyrians themselves have not left many traces in this regard, considering the cult and art events were rarely expressed in artistic depictions. Figural representations of religious themes are very rare, and therefore we consider particularly important the representations on bronze and silver plates from the necropolis Velje Ledine by Gostilj, which, according to their position in the grave, are treated as an application for the belt.

Among several findings of this type, on this occasion we will draw attention to two relief tiles, which we consider to be of a great importance because of their subject, full of mystical symbols.

Particularly interesting is the representation on the trapezoidal silver tile from tomb no. 30 (Basler 1969, 9, Pl. XXXIII), where the central motif appears to be a spear stuck in the ground, next to which and from both sides are shown the snakes and the dolphins. At the top of the spear is Medusa, from her sides there are crescent moons with a bird, helmets, head griffins and the other fantastic creatures. Above the field there are seven heart-shaped pendants, and the representation is framed by a rope motif.³

Our attention is drawn to the central motif, ie the spear driven into the ground, as this is the custom made on the same necropolis in the graves of the Illyrian warriors that are dated to the period III and II BC (Basler 1969, graves 97 and 125; Garašanin 1967, 136-138; Marković 2006, 35, 303, 304).

The practice of rebuttal spears and knives in the graves, also in lapodes (Marić 1968, 55-57), was observed in the funerary customs of the

² Pseudo-Skymnos, *Periegesis*, 422-455, in C. Müller, *Geographi Graeci minores*, Vol. I. Paris 1885, 214; Servius on the customs of horse sacrifices of the Illyrians (Servius I, 12).

³ Although quite noticeable Greek influences in ornamentation, it is certain that the tiles are related to the Illyrian craft and the cult (Basler 1969, 9), which is showed in similar samples from the territory of lapodes, although of a significantly more primitive creation (Ljubić 1889, 137). About representations from the territory of lapodes see Kukoč 2008.

Сл. 1. Представа копља пободеног у земљу на сребрној плочици са некрополе Веље Ледине код Гостиља

Fig.1. Representation of spear driven into the ground on a silver plate from the necropolis Velje Ledine by Gostilj

Сл. 2. Представа коњаника са кривим ножем на бронзаној плочици са некрополе код Гостиља
 Fig. 2. Representation of horseman with curved knife on a bronze plate from the necropolis by Gostilj

југоисточне Далмације у првим вјековима после успостављања римске власти, о чему свједоче налази са систематски истражене некрополе у Коминима.⁴

На некрополи I је откривено десет гробова са кривим ножевима и један са копљем пободеним у земљу поред кремираних остатака покојника, који су датовани у крај I и почетак II вијека (Cermanović-Kuzmanović et al. 1972; Ружић 2009). Не улазећи у проблематику о догађајима на простору сјеверне Црне Горе од V, односно IV до I вијека п.н.е., због недостатка археолошког материјала из тог периода⁵ не може се утврдити да ли је овај погребни обичај практикован на овој територији и у предримском добу. Извјесно је, међутим, да постављање оружја у вертикалном положају покрај урне произлази из аутохтоне, а не римске традиције (Marić 1968, 55). Имајући у виду истовјетне примерке ножева из гробова са територије Јапода (Stipčević 1960; Marić 1968), ова појава се обично објашњава утицајем њихове

indigenous population of South East Dalmatia in the early centuries, starting from the establishment of Roman rule, as evidenced by the findings of systematically explored necropolis of Komini.⁴ On the necropolis I, there were ten graves found with curved knives and one with a spear driven into the ground next to the cremated remains of the deceased, which are dated to the end of I and in the beginning of the II century (Cermanović-Kuzmanović et al. 1972; Ružić 2009). Without going into the question of what was going on in northern Montenegro from V to IV until I BC, due to the lack of archaeological material from that period,⁵ we can not say whether this burial custom was practiced on the territory and in the pre-Roman times. It is certain, however, that the practice of placing weapons in vertical position next to the urn comes from the indigenous, not Roman tradition (Marić 1968, 55). Taking into account the identical copies of knives from their graves on the territory of Iapodes (Stipčević 1960; Marić 1968), this phenomenon is usually explained by the influence of their

4 Постоје индикације да је исти обичај практикован и на југоисточној некрополи Дукље (Cermanović-Kuzmanović et al. 1975, 101, гроб 196, сл. 148).

5 Поузданих праисторијских налаза из околине Пљеваља који би се могли одређивати у период између IV вијека и доласка Римљана, за сада нема. Ова појава се обично објашњава тиме да су, услед ратова, међусобних сукоба, о којима говоре и антички писци, болести и природних непогода, поједина племена нестала, те да је ова област потпуно опустјела (Sreјовић 2009, 47). Како је истражен тек мали број праисторијских локалитета, а да је низ тумула неиспитан резултати нових археолошких истраживања могли би употпунити или пак измијенити досадашње закључке.

4 There are indications that the same custom was practiced on the southeast necropolis of *Doclea* (Cermanović-Kuzmanović et al. 1975, 101, grave 196, fig. 148).

5 There are no reliable prehistoric finds from the area around Pljevlja that could be dated to the period between the IV century and the arrival of the Romans. This phenomenon is usually explained by the fact that some tribes due to wars, conflict with each other, witnessed by some ancient writers, disease and natural disasters disappeared, and that the area is completely desolated (Sreјović 2009, 47). Having in mind that only a small number of prehistoric sites is explored, and there is a number of unexamined tumuli, the result of the new archaeological research could complete or modify the existing conclusions.

културе (Цермановић-Кузмановић 1980, 227-232; Ружић 2009, 109). На основу досадашњих сазнања можемо закључити да је ријеч о обичају који је био заједнички за више илирских племена у западним и средишњим дијеловима Балкана. Као саставни дио погребне опреме криви ножеви су присутни у великом броју гробова на некрополи код Гостиља, па и на другим, дјелимично истраженим некрополама из истог периода са територије Црне Горе. На дубље симболичко значење постављања ножева поред покојника указује, како се чини, представа изведена техником искуцавања на дјелимично фрагментованој бронзаној плочици из гроба бр. 126 (сл. 2). Њен централни дио заузима мушка фигура на коњу, којој заштиту пружа змија устремљена на македонске ратнике. Коњаник заузима супериоран положај, са плаштом који лепрша и уздигнутом десном руком, у којој држи предмет који би се, према мом мишљењу, најприје могао окарактерисати као криви нож.⁶ Чини ми се да ова представа, на којој до посебног изражаја долази илирски антагонизам према Македонцима, носи митолошку причу, у којој се у змији може препознати родоначелник Илира, а уз њега и једно ратничко божанство.

Ријетки прилози попут пилума, гвоздене алатке и др., у поменутим гробовима са кривим ножевима из Комића указују на то да је ријеч о гробовима мушкараца (Ружић 2009, 112). У том смислу, чини се да је пракса побадања ножа и копља у гробовима вјероватно симболизовала мушко херојство, смрт и реинкарнацију, па обичај треба везати за неко божанство рата, које је у римском добу поистовјеђено са њему сличним из званичне римске религије. Присуство Марса, као примарног ратничког божанства код Римљана, није потврђено на овој територији, ни на епиграфским ни на ликовним споменицима. С друге стране, посвете и вотивни рељефи указују на неко друго, њему блиско божанство. Ријеч је о Силвану, чија је веза са Марсом изражена епитетима *Mars Silvan* и *Bellator* (ратник).⁷ Чини се да је ово, превасходно пасторално божанство, које је у италској иконографској схеми приказано са неком врстом кривоножа,⁸ због широког дијапазона моћи, на које указују

culture (Cermanović-Kuzmanović 1980, 227-232; Ružić 2009, 109). Based on previous findings, we can conclude that this was a custom that was common to several Illyrian tribes in the western and central parts of the Balkans. The so-called curved knives, as part of the funeral process, are present in a large number of graves in the cemetery at Gostilj, including other necropolis partially explored from the same period on the territory of Montenegro. So that the custom of burying the deceased with the curved knives had a deeper symbolic meaning, indicates one representation embossed on the part fragmented bronze tile from tomb no. 126. The central part of the representation takes a male figure on horseback, which has a protection of snake, that are struck to the Macedonian warriors. The horseman is shown in a superior position, with a cloak fluttering and raised right hand which holds the object that, in my opinion, could be characterized as a first curved knife.⁶ It seems to me that this representation, which carries the fore Illyrian antagonism towards the Macedonians, has a mythological background, where in the form of snake can be recognized a founder of the Illyrians and with him a warrior deity.

Rare additional objects like pilum, iron tools etc., in aforementioned graves with curved knives from Komini indicate that those were male graves (Ružić 2009, 112). In that sense, it seems that the practice of putting knives in the ground and spears in their graves, probably in connection with the symbolism of male heroism, death and reincarnation, implies that the custom should be linked to some deity of war, which in Roman times was manifested and equated with the alike of the official Roman religion. The presence of Mars as the primary warrior deity of the Romans, was not confirmed in this territory, neither epigraphically nor in the fine arts. On the other hand, dedication and votive reliefs indicate the presence of someone else, a close deity. It is a cult of Silvanus, whose relationship with Mars was expressed through epithets *Mars Silvan* and *Bellator* (Warrior).⁷ It seems that this is primarily a pastoral deity, which is in Italic iconographic scheme presented with some sort of curved knife,⁸ due to the wide range of power, with the epithets *Silvestris*, *Argestis*, *Domesticus*, *Orientalis*,

6 Предмет у руци коњаника Баслер је окарактерисао као полумјесећ, док је огртач протумачио као крило (Basler 1969, 9, T. XXXII, 1).

7 Епитет *Bellator* до сада није забиљежен на завјетима из Далмације, али се јавља на територији провинције Доње Паноније (Mirković 1971, no. 25; Dautova-Ruševljan 1997, 382; CIL III 10220=6438). Веза са Марсом уочава се у епитету *Marti Silvano*, тј. у повезаности Марса са аграрним и пасторалним празницима у римском републиканском периоду (Јовановић 2000, нап. 12).

8 Нож у његовим рукама је у археолошкој литератури, у зависности од

6 Basler characterized the subject in the hand of horseman as a crescent, while the mantle opted as a winger (Basler 1969, 9, Pl. XXXII, 1).

7 The epithet *Bellator* has not been recorded in the vows of Dalmatia, but occurs on the territory of the province of Lower Pannonia (Mirković 1971, no. 25; Dautova-Ruševljan 1997, 382; CIL III 10220 = 6438). Connection with Mars can be seen in the epithet *Marti Silvano*, ie. Mars in connection with agrarian and pastoral festivals in the Roman Republican period (Jovanović 2000, ref. 12).

8 The knife in his hand is in archaeological literature, depending on other attributes, is characterized as *falcitenens*, *falx vinitoria* et al.

епитети попут *Silvestris*, *Argestis*, *Domesticus*, *Orientalis*, *Bellator*, било најподложније спајању са домородачким божанствима у римским провинцијама, те је отуда постало омиљено у провинцији Далмацији. На његову функцију заштитника мртвих указују и рељефи на фунерарним споменицима домаћег становништва у југоисточној Далмацији, настали током II и III вијека, који се могу повезати са његовом култном сликом створеном спајањем италске, грчке и локалне домородачке иконографије (Цвијетић, у штампи, Ружић 2009).⁹ На крају, чини се да ову сакралну идеју најприје треба везати уз Силвана, у чијем виду је у римском добу поштовано неко старије домородачко божанство са сличним компетенцијама.¹⁰

**

Рјешавању проблема убикације једног значајнијег насеља на територији југоисточне Далмације, на који је својевремено указао проф. А. Јовановић, могао би допринијети један споменик Херакловог култа,¹¹ на који ћемо се осврнути овом приликом.

Ријеч је о вотивном натпису узиданом у цркву Св. Николе, у селу Никољцу код Бијелог Поља. Првобитни положај споменика није познат, али се на основу карактера божанства коме је посвета упућена (заштитника здравља, балнеума и топлих извора) може претпоставити да је био постављен у близини термалних извора посвједочених у околини Бијелог Поља (можда у селу Недакусима). Према Вулићу, који га је објавио 1931. године, натпис је ријешен на следећи начин: *Her(culi) Aug(usto) / S(acrum) Ael(ius) Dom(i)/tianus / p(ius ?) pos[u]jit*. Како није уобичајено да се после имена дедиканта јавља епитет *p(ius)*,¹² склони смо да вјерујемо да се скраћеница Р односила на функцију коју је обављао Елије Домицијан, те стога нудимо рјешење које нам се чини вјероватнијим: *Her(culi) Aug(usto) / S(acrum)*

осталих атрибута, окарактерисан као *falcitenens*, *falx vinitoria* и др.

⁹ Бројност посвета из Муниципија С. даје нам за право да претпоставимо постојање његовог светилишта у долини Везишнице, у данашњим Коминима.

¹⁰ О могућем *очувању* епихорског култа ратника-коњаника у изворном облику у једном дијелу југоисточне Далмације током римског периода расправљаћемо другом приликом.

¹¹ Споменици Херкуловог култа пронађени су у Пљевљима, Бијелом Пољу (Цермановић-Кузмановић 1981, 76, 77, Вулић 1931, 11, no. 13) и Дукљи (Zagarčanić 2012, сл. 3, 4).

¹² Овај епитет је саставни дио царске номенклатуре. Некада се јавља уз имена покојника на сепулкралним споменицима, у случајевима када се натпис завршава формулама *h(ic) s(itus) e(st)*, *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)*; ријетко прати име дедиканта.

**

Bellator, were most susceptible to contamination with indigenous deities of the Roman provinces, and hence appears as the favorite in the province of Dalmatia. His function as a protector of the dead is indicated by the reliefs of the funerary monuments of the indigenous population of South East Dalmatia, incurred during the II and III century, that are associated with his iconic image the way it was created by merging the Roman (Italic), Greek and local indigenous iconography (Cvijetić, in press; Ružić 2009).⁹ Reduced, it seems that this idea should be firstly linked to Silvan which in Roman times was a respected older indigenous deity of similar competence.¹⁰

Solving the problem of locating a significant settlement in the South East of Dalmatia, which was once noted by prof. A. Jovanović, could contribute to a monument Heracles cult,¹¹ and we will mention it on this occasion.

It is a votive inscription that is built in Church of Sts. Nicolas, s. Nikoljac in Bijelo Polje. The original location of the monument is not known, but based on the character of the deity to whom it is addressed (the protector of health, balneum and thermal springs), can be assumed, that it was set up near the hot springs around Bijelo Polje (maybe with. Nedakusi). According Vulić, who published the monument in 1931 the inscription is solved as follows: *Her(culi) Aug(usto) / S(acrum) Ael(ius) Dom(i)/tianus / p(ius ?) pos[u]jit*. As it is not common to put the epithet *p(ius)* before the name of dedicated,¹² we are prone to believe that the short P was addressed to the function of *Aelius Domitianus* therefore the solution that seems more acceptable is: *Her(culi) Aug(usto) / S(acrum) Ael(ius) Dom(i)/tianus / p(rocurator) pos[u]jit*.¹³

⁹ The number of dedications from *Municipium S.* gives us the right to assume the existence of his shrine in the valley *Vezišnica* in today's *Komini*.

¹⁰ Asked whether epichorial cult of the warrior horseman in its original form was preserved in some parts of Southeast Dalmatia during the Roman period, we will try to give an answer at other occasion.

¹¹ Monuments of Heracles cult have been found in *Pljevlja* (Cermanović-Kuzmanović 1981, 76, 77), *Bijelo Polje* (Vulić 1931, 11, no. 13) and *Duklja* (Zagarčanić 2012, 53, fig. 3,4).

¹² This epithet is an integral part of the imperial nomenclature. Sometimes they are the names of the deceased in sepulchral monuments, when the word ends with formulas *h(ic) s(itus) e(st)*, *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)*; rarely follows the name of dedicator.

¹³ This opinion was indicated by A. and J. Šašel (ILJug 137, no.1817) and

*Ael(ius) Dom(i)tianus / p(rocurator) pos[uj]it.*¹³

Уколико је наше рјешење натписа исправно, може се рачунати на то да је Елије Домицијан био прокуратор.¹⁴ Са функцијом царског прокуратора помиње се извјесни Аурелије Аргуријан на посвети из Митриног светилишта у Левер Тари, који је, према свему судећи седамдесетих година III вијека управљао рудницима у овој области (Loma 1999, 193-202; Лома 2003, 12, 21).¹⁵ Још једно лице витешког сталежа, које се помиње на Дијаниној посвети из Чадиња (CIL III, 12715), такође је могло вршити функцију рудничког прокуратора (Mirković 1975 105, 106).

Царско гентилно име *Aelius*, није посебно често на овој територији и ограничено је на припаднике муниципалне аристократије. Интересовање цара Хадријана за ово подручје дубоко у унутрашњости провинције и додјеливање грађанског права појединцима морало је бити у вези са искоришћавањем природних богатстава, прије свега руде (Mirković 1975 105, 106). Један од разлога пресељења великог броја Делмата током раног принципата била је управо потреба за вјештим рударима, пошто су Пирусти, по свему судећи, масовно пребачени у новоосновану провинцију Дакију, како би поспијешили експлоатацију сребрне и златне руде у околини *Alburnus Maior-a*, гдје су основали своје насеље (*Alburno Maiori vico Pirustarum*) (Јовановић 2011).

У везу са експлоатацијом рудних богатстава у области сјеверне Црне Горе могао би се довести још један вотивни натпис из околине Бијелог Поља (село Затон), подигнут у част богиње Јуноне: *Iun(oni) Reg(inae) ACT I(i)b(ens) p(osuit)*.¹⁶ Имајући у виду натпис на Силвановој вотивној рељефној плочи из Коловрата, на којој се као дедикант помиње један *argenti actor*,¹⁷ скраћеницу *ACT* бисмо разријешили као *act(or)*,¹⁸ што имплицира да је вјероватно ријеч о надзорнику рудника.

С тим у вези осврнућемо се на прилог проф. А. Јовановића, посвећен проблему убикације места

¹³ На ову могућност указали су А. и Ј. Шашел (ILJug 137, no. 1817), као и С. Лома (2003, 12, нап. 5). Ријеч прокуратор се најчешће скраћује као *proc* или на првом слогу (*pro*), али и као *procur*, *procurat*, *pr*, мада се срећу и примери скраћивања на првом слову, као на пр. CIL V, 0536 a (1); AE 1995, 0493 (2) и др.

¹⁴ Ј. Мартиновић такође претпоставља да је ријеч о прокуратору, али напомиње да није јасно какве области (2011, 217, no. 248).

¹⁵ Споменик је првобитно објављен у CIL III 13849; о организацији рударства у провинцији Далмацији в. Душанић 1980. О новим сазнањима о административном статусу источне Далмације и источним (југоисточним) далматинским рудницима в. Loma 1999; Лома 2003.

¹⁶ Јовановић 1967, 95; ILJug 622; Martinović 2011, 169.

¹⁷ ILJug 1685.

¹⁸ На ову могућност упућује и С. Лома (2003, 12, нап. 5).

If our solution of label is correct, then we can count on *Aelius Domitianus* acted as *Procurator*.¹⁴ With the function of imperial procurator the name of *Aurelius Argyrianus* is mentioned, dedicant of the inscription to the Mithra temple in Lever Tara, who, by all accounts, during the seventies of the third century, carried out the administration of the mines in this area (Loma 1999, 193-202; Loma 2003, 12, 21).¹⁵ Another person of knighthood, which is mentioned in the Diana dedication in Čadinje (CIL III 12715), also could serve as procurator of mining (Mirković 1975, 105, 106).

The persons with imperial gentile name *Aelius*, are not particularly common on this territory and are limited to members of the municipal aristocracy. The interest of the Emperor Hadrian in the area deep inside the province, and granting civil rights to individuals, had to be related to the extraction of natural resources, especially minerals (Mirković 1975, 105, 106). One of the reasons for the relocation of a large number Dalmatae, during the early Principate was the need for skilled miners, as Pirusts apparently massively transferred to the newly established province of Dacia, in order to facilitated the exploitation of silver and gold ore around *Alburnus Maior's*, where they have established their settlement (*Alburno Maiori vico Pirustarum*) (Jovanović 2011).

In connection with the exploitation of mineral resources in northern Montenegro, it could result in another votive inscription from the vicinity of Bijelo Polje (Zaton), erected in honor of the goddess Juno: *Iun(oni) Reg(inae) ACT I(i)b(ens) p(osuit)*.¹⁶ Bearing in mind the inscription on Silvanus votive relief panel from Kolovrat, where as a dedicated is mentioned one *argenti actor*¹⁷ acronym ACT would be solved as *act(or)*,¹⁸ implying that it was probably about the person who took the post as superintendent of the mine.

In this regard, we will look into the contribution of prof. A. Jovanović devoted to the problem of locating *Thermidava*, which in Ptolemy is listed in the towns of the province of Dalmatia (Ptol. II, 16, 17), somewhere on the territory of the tribe Pirusts (Code Urb. 82, fol.

S. Loma (2003, 12, no. 5). The word procurator is usually shortened as *proc* or on the first syllable (*pro*), but as *procur*, *procurat*, *pr*, although we could find the samples where the truncation was performed on the first letter, for example CIL V, 0536 (1); AE 1995, 0493 (2) et al.

¹⁴ J. Martinović also assumed it was a procurator, but notes that it is unclear in what field (2001, 217, no. 248).

¹⁵ The monument was originally published in CIL III 13849; About the organization of mining in the province of Dalmatia see Dušanić 1980. Providing the knowledge on the administrative status of Eastern Dalmatia and eastern (southeastern) Dalmatian mines see Loma 1999; 2003.

¹⁶ Jovanović 1967, 95; ILJug 622; Martinović 2011, 169.

¹⁷ ILJug 1685.

¹⁸ This was also suggested by S. Loma (2003, 12, ref. 5).

Термидаве (*Thermidava*), које Птоlemeј набраја међу градовима у провинцији Далмацији (Ptol. II, 16, 7), негде на територији племена Пируста (Cod. Urb. 82, fol. 68-69).¹⁹ Према његовом мишљењу, етимологија топонима (Термидава је сложеница префикса *thermae* – бања и суфикса *dava* – трачки назив за насеље) указује на насеље које се развило у близини топлих извора, а у коме је била присутна трачка компонента. У том смислу, значајни су Апијанови подаци о присуству трачког племена Беса у Далмацији (Appian., Illyr. 1, 16), који су очито једним дијелом пресељени у ову рудоносну провинцију ради експлоатације сребра (Alföldy 1965, 67–69). Извјесни елементи трачке фунерарне праксе и епиграфске потврде трачких имена на територији Муниципија С.²⁰ упућују на руднике у данашњој сјеверној Црној Гори (Брсково) и југозападној Србији (Чадиње). Стога је А. Јовановић навео да термалне изворе, а самим тим и Термидаву треба повезати са рудницама у овом дијелу провинције Далмације, те да је треба тражити у сјеверној Црној Гори или сјеверозападној Албанији (Јовановић 2012, 155, 156).

На могућност да се античка Термидава налазила у области средњег Потарја и Полимља, у близини рудника Брскова, упућују, како нам се чини, и епиграфски споменици из Бијелог Поља, као и постојање топлих извора на овом подручју. Но, како је ова област највећим дијелом археолошки неистражена, питање за сада остаје отворено.

68.69).¹⁹ In his opinion, the etymology of place name (*Thermidava* - a compound of the prefix *thermae* - spa and the suffix *dava* - Thracian name for the settlement), suggests a settlement that was developed near the hot springs, and which had Thracian component. In this regard, Appian data on the presence of Thracian tribes Bessi in Dalmatia are prominent (Appian., Illyr. 1, 16), which are obviously partly moved into this metalliferous province for exploitation of silver (Alföldy 1965, 67-69). The presence of certain elements of the Thracian funerary practices and epigraphic confirmation of Thracian names on the territory of *Municipium S.*²⁰ refers to the mines in the area of present-day northern Montenegro (Brskovo) and southwestern Serbia (Čadinje). In this context it is referred to the thermal springs and therefore *Thermidava* should be connected with the mines in this part of the province of Dalmatia, and that is to be found in areas of northern Montenegro and northwestern Albania (Jovanović 2012, 155, 156).

It seems that the possibility that the ancient *Thermidava* was located near the mine Brskovo, is indicated by epigraphs from Bijelo Polje, as well as the fact about the existence of thermal springs in the area. However, as this area is not archaeologically explored, the question remains open for now.

19 На неодрживост претпоставки да се античка Термидава налазила код села Дреновца, код Ђакова или Суве Реке, како је претпоставио Н. Вулић, који овај град изједначава са Терандом, указао је још Г. Алфелди. Иако постоје извјесне хомофонске сличности, претпоставка да се Термидава може изједначити са Терандом се не може прихватити, с обзиром да се станица Теранда налази на путу Наисус–Лисус, у Горњој Мезији, а не у Далмацији, како Птоlemeј локализује Термидаву (Јовановић 2012, 155).

20 На епиграфским споменицима из пљеваљског краја посвједочено је више имена која би могла бити трачког поријекла, попут: *Bessus*, *Teres*, *Plares*, а према Г. Алфелдију трачког поријекла би могло бити и име *Argyrianus*, које се јавља на мјесту когномена у именској формули прокуратора са споменика из Левар Таре. Више о томе в. Mirković 2013, 44, 45.

19 The uncertain assumptions that ancient *Thermidava* was near Drenovac village, near Djakovo or Suva Reka as supposed N. Vulić that equals this town with *Theranda*, was indicated G. Alföldy. Although there are homophone similarities, the assumption that *Thermidava* could be equalled to *Theranda* are not acceptable as the station *Theranda* is on the road *Naissus-Lissus* in *Moesia Superior* not Dalmatia as Ptolemy localized *Thermidava* (Jovanović 2012, 155).

20 On epigraphic monuments from Pljevlja area there are several names evidenced that could be of a Thracian origin, such as *Bessus*, *Teres*, *Plares*, according to G. Alföldy Thracian origin could be name *Argyrianus*, which appears in name formula of procurator of the monument of Lever Tara (see Mirković 2013, 44, 45).

- G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
- Ђ. Basler, Некропола на Велјим лединама у Гостилју (Донја Зета), *Glasnik Zemaljskog muzeja* (n.s.) 24 1969, 5-107.
- О. Велимировић-Жижић, Налаз у Момишићима, *Старинар* (н.с.) XV-XVI 1966, 193-207.
- Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик Српске краљевске академије* LXXI 1931, 131-136.
- Д. и М. Гарашанин, Црна Гора у освит писане историје, у *Историја Црне Горе*, М. Ђуровић (ур.), Титоград 1967, 89-139.
- V. Dautova-Ruševljan, Der Silvanus –Kult im Südosten der Provinz Pannonia Inferior, у *Уздрарје Драгославу Срејовићу*, М. Лазић, (ур.), Београд 1997, 379-384.
- С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1-2 1980, 7-55.
- М. Zagarčanin, О неким питањима ранохришћанског и средњовековног градитељства у Доклеји и Вару, са посебним освртом према паганским кулним представама, *Nova Antička Duklja* III 2012, 41-71.
- ILJug = Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII – MCMXL repertae et edite sunt*, Ljubljana 1986.
- А. Јовановић, Бронзана статуета Силвана из Сирмијума, *Зборник Музеја Срема* 4 2000, 19-25.
- А. Јовановић, Пирусти и Албурнус: огледи о укљеви традицији, *Зборник Матице српске за класичне студије* 13 2011, 7-12.
- А. Јовановић, Белешке о култу воде у римским провинцијама на тлу Србије, *Зборник Матице српске за класичне студије* 14 2012, 151-162.
- С. Кугоћ, Lik јародског ратника, *Arheološka istraživanja u Lici*, Izdanja HAD 23 2008, 85-116.
- С. Loma, Zum Mithrasdenkmal im Taratal (CIL III 13849), *Старинар* XLIX 1999, 193-202.
- С. Лома, Проблеми идентификације, територије и становништва муниципија С., *Гласник Завичајног музеја* (Пљевља) 3 2003, 9- 23.
- Ѕ. Ljubić, *Popis arheologičkog odjela Narodnog Zemaljskog muzeja u Zagrebu* I, Zagreb 1889.
- Р. Марић, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Београд 1933.
- З. Марић, Јародске некрополе у долини Уне, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXIII 1968, 5-80.
- Ї. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica 2006.
- Ј. Ј. Martinović, *Korpus antičkih latinskih i grčkih natpisa Crne Gore, Corpus inscriptionum latinarum et graecarum Montenegroi*, Kotor 2011.
- М. Mirković, Sirmium - It's History from the I century A.D. to the 582. A.D., *Sirmium* I 1971, 5-91.
- М. Mirković, Iz istorije Polimlja, *Godišnjak* CBI knj. 12 1975, 95-107.
- М. Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, Београд 2013.
- К. Patsch, Iz Pljevaljskog Sandžaka, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXI 1909, 105-134.
- М. Ружић, Силван и Херкул у загробним веровањима становника Муниципијума С..., *Архаика* 2 2009, 103-116.
- Д. Срејовић, Пљеваљско подручје у праисторији, у *Историја Пљеваља*, С. Терзић (ур.) Пљевља 2009, 35-47.
- А. Stipčević, Latenski predmeti iz okoline Obrovca, *Diadora* I 1959, 87-94.
- А. Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji*, Sarajevo 1981.
- Ј. Цвијетић, Нови епиграфски споменик из Отиловића код Пљеваља, *Старинар* LXII 2012, 173-180.
- Ј. Цвијетић, Култ бога Силвана - вотивни споменици и фунерарни рељефи у југоисточном дијелу римске провинције Далмације, *Меморијал Драгослава Срејовића, Зборник радова - Драгослав Срејовић и митологија*, Крагујевац - Београд, Центар за научна

истраживања Српске академије наука и уметности (у штампи).

A. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, & Д. Срејовић, *Античка Дукља: некрополе*, Цетиње 1975.

A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srejić & Č. Marković, Nécropoles romaines a Komini près Pljevlja (Municipium S...), *Inventaria Archaeologica* 15. Pljevlja et Cetinje 1972.

A. Cermanović-Kuzmanović, Vorrömische Elemente in der Kultur des Municipium S... im Dorfe Komini, *Živa antika* 30 1980, 227-232.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum III, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. Edidit Th. Mommsen 1873.

